

УКРАЇНСТВО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.1>
УДК 7.011:327.5(470+571):(477)

Ніна Авер'янова

кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1088-2372

Email: aver_n@ukr.net

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Анотація. Показано, що участь у бойових діях впливає на психологічний стан людини, перебування у зоні бойових дій здатне кардинально змінювати особистість і найчастіше – негативно, а це призводить до різноманітних конфліктних ситуацій у суспільстві. Психічні травми, отримані під час проведення бойових операцій, призводять до низки складних порушень у фізичній та емоційній сферах людини. Деструктивний вплив війни проявляється не лише у фізичних втратах, а й в соціальній дезорієнтації, втраті соціальних контактів, цілісності «Я» та особистісної ідентичності як військовослужбовців, вимушених переселенців із зони бойових дій, так і мирних жителів. Наслідки бойових психічних травм у різних проявах можуть даватися взнаки навіть через багато років. Підкреслюється, що без належної психологічної реабілітації таким людям важко повернутися до мирного життя та до своєї соціальної ролі в суспільстві. Тому тут на допомогу може прийти арт-терапія, яка в комплексі реабілітаційних заходів здатна позбавити людину негативних почуттів, підбадьорити її та допомогти вибудувати нові моделі життя.

Вказується, що арт-терапія сформувалась як специфічна діяльність, що включає в себе мистецтво, психологію та психотерапію. Зазвичай арт-терапія є частиною комплексу реабілітаційних заходів та має певні переваги у діагностиці. Важливими аспектами роботи арт-терапевта є його професійні контакти з колегами – психіатрами, медсестрами, соціальними працівниками та ін. Спроби використовувати техніки арт-терапії, не маючи тісного контакту з медичними працівниками, у багатьох випадках визнаються неетичними та такими, що можуть заподіяти шкоду пацієнтам. Доведено, що арт-терапія сприяє зниженню депресивних проявів і агресії, корекції поведінки, підвищенню комунікативних навичок та інтеграції учасників бойових дій у соціум.

Ключові слова: арт-терапія, арт-терапевтичні заходи, психотерапевтична допомога, реабілітація, учасники бойових дій.

Nina Averianova

Ph.D. in Philosophy, Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ART THERAPY AS A METHOD OF REHABILITATION OF MILITARY OPERATIONS' PARTICIPANTS UNDER CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN ARMED CONFLICT

Abstract. It is shown that participation in hostilities affects a person's psychological state. Being in a combat zone can dramatically change the personality and often - negatively. Mental injuries received during combat operations lead to a number of complex disorders in the physical and emotional spheres of man. This leads to various conflict situations in society. The destructive effects of war are manifested not only in physical losses, but also in social disorientation, loss of social contacts, the integrity of the "I" and the personal identity of both servicemen and

civilians. The consequences of combat mental trauma in various manifestations can be seen even after many years. Without proper psychological rehabilitation, it is difficult for such people to return to a peaceful life and to their social role in society. Therefore, art therapy can come to the rescue here, which in a set of rehabilitation measures can relieve a person of negative feelings, encourage him and help build new life patterns.

It is indicated that art therapy was formed as a specific activity that includes art, psychology and psychotherapy. Usually art therapy is part of a set of rehabilitation measures; she has certain advantages in diagnosis. Important aspects of the art therapist's work are his professional contacts with colleagues – psychiatrists, nurses, social workers and others. Attempts to use art therapy techniques without close contact with healthcare professionals are often considered unethical and can be harmful to patients. It is proved that art therapy helps to reduce depressive symptoms and aggression, helps to correct behavior, improve communication skills and integration into society.

Keywords: art therapy, art therapeutic measures, psychotherapeutic help, rehabilitation, participants in hostilities.

Постановка проблеми. Нині в Україні триває міждержавний збройний конфлікт неоголошеного типу, який виник у результаті ескалації гібридної війни, що розпочалась задовго до 2014 р. Курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію став потужним викликом для Російської Федерації, яка сприйняла європейський вектор розвитку України як значну загрозу для власних геополітичних планів. Цей конфлікт – виклик національній безпеці України, він, окрім економічного виснаження нашої держави, суттєво впливає на внутрішньополітичні процеси в Україні [2]. Окрім цього, аналітики зазначають, що в ситуації, яка склалася на даний час, недоречно говорити про мінімізацію російсько-українського збройного конфлікту.

Тому на сьогодні залишаються актуальними проблема надання оптимальної психотерапевтичної допомоги учасникам бойових дій та питання їхнього включення в умови мирного життя. Адаптація психіки травми, отримані під час проведення бойових операцій, призводять до низки складних порушень у фізичній та емоційній сферах людини. Досить часто в учасників бойових дій після їхнього повернення у мирне суспільство спостерігається занижена самооцінка, втрата сенсу життя, зміна ціннісних орієнтацій, з'являється почуття самотності, соціальної ізоляції та ін. І чим довше вони знаходяться в такому стані психоемоційного навантаження, тим важче адаптувати їх до мирного життя. Наслідки бойових психічних травм у різних проявах можуть даватися взнаки навіть через багато років. Євгеній Соколов і Олексій Паршин підкреслюють, що для багатьох учасників бойових дій довгоочікуване повернення до мирного життя стає більш складною проблемою, ніж перебування «всередині війни». В умовах смертельної небезпеки у людей змінюється сприйняття навколишнього середовища, міняється поведінка та почуття. Учасники бойових дій, які вижили у війні, несуть в собі систему бойових навичок і стереотипів, вироблених у результаті зіткнення з небезпекою [9]. В Україні варто застосовувати арт-терапію у психологічній реабілітації воїнів АТО/ООС, оскільки арт-терапія зарекомендувала себе як ефективний метод виходу людини із хворобливих станів. При цьому «арт-терапія є найбільш адекватним методом для

вирішення як внутрішньо-особистісних, міжособистісних конфліктів, так і конфліктів на рівні великих соціальних груп, міжетнічних, воєнних» [5, с. 11]. Суттєво те, що арт-терапія не має обмежень і може використовуватись у багатьох галузях – у психотерапії, педагогіці, соціальній роботі та ін. Її можна застосовувати в роботі з дорослими, в групі чи індивідуально.

Аналіз наукових публікацій. Вивчення арт-терапії («терапії мистецтвом») почалося з фундаментальних робіт Ханса Принцхорна (Hans Prinzhorn), який довгий час, займаючись практикою у психіатричній клініці та збираючи колекцію малюнків душевнохворих, прийшов до висновку, що мистецька діяльність притаманна і здоровим, і хворим людям. Незалежно від їхніх психічних і фізичних вад, художня творчість стає способом адаптації та психологічної інтеграції у суспільство. Англійський художник Андріан Хілл (Adrian Hill) пересвідчився, що мистецька практика допомагає пацієнтам відволікатися від гнітючих думок про хворобу та надає можливість звільнитися від психічних розладів, стресів і травм. У 1942 р. Хілл почав уперше застосовувати термін «арт-терапія» і вважав себе першим арт-терапевтом. Активне узагальнення та осмислення емпіричного досвіду арт-терапії відбувалося в 1960–1980 рр. Важливим етапом розвитку арт-терапії стало утворення професійних організацій та ініціативних груп, які своєю метою вбачали вироблення єдиних критеріїв і принципів діяльності, утвердження арт-терапії як науки. Були засновані Британська асоціація арт-терапевтів (1964 р.), Американська арт-терапевтична асоціація (1969 р.), сформувались перші програми арт-терапевтичної освіти. Професійні об'єднання арт-терапевтів виникли і в інших країнах світу (1980–1990 рр.) – Австралії, Іспанії, Італії, Канаді, Німеччині, Російській Федерації. Суттєвий внесок у методологію арт-терапії зробили такі вчені: Р. Арнхейм, К. Берк, А. Еренцвейг, К. Кох, Е. Кріс, М. Мілнер, М. Наумбург, З. Фрейд, К. Юнг та ін. Зацікавлення арт-терапією виникло з новою силою в останні десятиліття, коли люди знову переосмислили та зрозуміли можливості художньої діяльності, яка на практиці допомагає позбутися стресів, конфліктів, фізичного болю, долає складні внутрішні переживання та відчай [1]. Тому

нині багато науковців у всьому світі досліджують можливості застосування арт-терапії у психології, педагогії, філософії та медицині: Дж. Алвін, Ю. Андрєєва, С. Арзуманян, М. Бетенські, М. Вальдес-Одріосола, О. Вознесенська, Е. Гренлюнд, Д. Едвардс, Л. Капачіоне, Д. Кемпбелл, М. Кисельова, П. Коваль, Т. Колошина, О. Копитін, Л. Лебедева, О. Лебедев, В. Ляшенко, В. Нікітін, А. Осипова, Л. Подкоритова, Р. Сільвер, Т. Шкурко та ін. При цьому значна кількість дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, вказує на ефективність арт-терапії у подоланні наслідків бойового стресу, у сприянні адаптації учасників бойових дій в мирне життя [3; 7; 10; 12; 13; 14]. Це і обумовило **мету статті** – визначити місце арт-терапії як засобу реабілітації учасників бойових дій в умовах російсько-українського збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Термін «арт-терапія» (art – мистецтво, arteterapy – буквально терапія мистецтвом) широко поширений в країнах з англomовним населенням і найчастіше означає лікування пластичною образотворчістю з метою впливу на психоемоційний стан хворого. У вітчизняній та російській літературі використовуються також терміни «ізотерапія» або «художня терапія», проте вони не тотожні англomовному аналогу і дещо звужують його сенс. В арт-терапії пацієнтам пропонують різноманітні заняття образотворчого та художньо-прикладного характеру (малюнок, графіка, живопис, скульптура, дизайн, дрібна пластика, різьблення, випалювання, карбування, батик, гобелен, мозаїка, фреска, вітраж, вироби з хутра, шкіри, тканини та ін.), які спрямовані на активізацію спілкування з психотерапевтом або в групі в цілому для більш ясного та чіткого вираження своїх переживань, проблем, внутрішніх протиріч, з одного боку, а також творчого самовираження, – з іншого. В арт-терапію включають і такі форми творчості, як відео-арт, інсталяція, перформанс, комп'ютерна творчість, де візуальний канал комунікації відіграє провідну роль [8, с. 36]. Нині в арт-терапії застосовують всі види мистецтва, тому відповідно існують і різні види арт-терапії: ізотерапія, казкотерапія, музикотерапія, танцювальна терапія, фототерапія, лялькотерапія, драматерапія та ін. Арт-терапія – міждисциплінарне явище, вона виникла на межі мистецтва й науки та увібрала в себе досягнення медицини, педагогії, культурології, соціології та інших дисциплін.

Варто зазначити, що люди в житті переважно використовують вербальні канали комунікації, а арт-терапія широко застосовує невербальні методи спілкування, що досить часто стає єдиним способом зв'язку людини і суспільства, пацієнта і психотерапевта. Арт-терапія має певні переваги у діагностиці, найперше, це можливість більш глибоко оцінити поведінку і стан пацієнтів; визначити, на якому етапі життя знаходиться людина, адже в арт-терапевтичних роботах знаходять відображення не лише думки теперішнього часу, а й фіксуються пригнічені переживання минулого та приховані думки

про майбутнє. Важливий не тільки створений пацієнтом кінцевий образ, а й те, якими матеріалами, кольорами та зусиллями він творився. Але варто пам'ятати, що при цьому надзвичайно суттєвим є визначення індивідуальної символіки кожного пацієнта, яка може не вкладатися в рамки звичних діагностичних стереотипів.

Діапазон арт-терапії значний: а) у процесі художньої діяльності (малювання, писання картин, ліплення й ін.) відбувається вихід агресивності та інших негативних почуттів людини; б) за допомогою візуальних форм відображаються неусвідомлені внутрішні конфлікти та переживання; в) зміст, стиль і колір мистецьких робіт дають інформацію про їхніх виконавців; г) художня діяльність сприяє формуванню внутрішнього контролю людини; д) мистецька творчість приносить радість і задоволення людині, тобто у неї виникають позитивні емоції; е) у процесі художньої діяльності над спільною мистецькою роботою виникають почуття взаємосимпатії.

Арт-терапія має кілька форм: активну (пацієнт сам створює малюнки, скульптурні зображення, живописні та музичні твори й ін.), пасивну (пацієнт використовує художні твори, створені іншими митцями, тобто розглядає картини, слухає музику, читає книги й ін.), змішану (пацієнт використовує твори відомих митців для створення власних живописних картин, малюнків, скульптурних зображень й ін.). Окрім цього існує два основних варіанти арт-терапевтичної роботи – індивідуальна та групова.

Американські вчені, удосконалюючи методи лікування ветеранів бойових дій, продемонстрували високу ефективність арт-терапії як засобу лікування складних симптомів посттравматичного стресового розладу. Вони показали, що релаксація у процесі художньої творчості безпосередньо зменшує емоційне гіперзбудження учасників бойових дій; дозволяє відтворити у невербальному образі спогади та емоції, які складно висловити словами; створений конкретний невербальний образ дає відчуття контролю над жахливими і нав'язливими спогадами і сприяє емоційній стабільності; усвідомлення спогадів і емоцій, які травмують людину, полегшують розуміння самої травми, тим самим пришвидшуючи одужання; задоволення від художньої творчості активізує почуття власної гідності, допомагає адаптуватись у соціумі [11]. В цілому, більшість фахівців підкреслюють особливу значущість арт-терапії в усуненні нічних жахів і безсоння, почуттів тривожності, безнадії та нав'язливих спогадів, підвищенні самооцінки та емоційного самоконтролю людини.

У кінці 2015 р. Верховна Рада України ухвалила закон про обов'язкову та безкоштовну психологічну, медико-психологічну реабілітацію військово-службовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, які брали участь в антитерористичній операції чи виконували службово-бойові завдання в

бойових умовах. Реабілітація має проходити у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду [4]. На сьогодні в Україні існує мережа госпіталів ветеранів війни, в яких демобілізовані учасники АТО/ООС мають змогу пройти комплексну реабілітацію – психологічну, медичну, фізичну. Це обласні госпіталі ветеранів війни та заклади, підпорядковані МОЗ України – Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни, Державний заклад Госпіталь ветеранів війни «Лісова Поляна» (Київська область), Республіканський центр лікування і реабілітації наслідків нейротравм (Рівненська область). У багатьох з них застосовують арт-терапію як метод психологічної реабілітації. Враховуючи можливості арт-терапії та художньої діяльності як інструментів психологічної допомоги постраждалим, які пережили травматичні події, в Україні запроваджують різноманітні соціальні та культурно-мистецькі проекти.

Оскільки зазвичай арт-терапія є частиною комплексу реабілітаційних заходів, то важливим аспектом роботи арт-терапевта є його професійні контакти з колегами – психіатрами, медсестрами, соціальними працівниками та ін. Проводячи арт-терапевтичні заняття, фахівцям обов'язково необхідно враховувати такі принципи: психологічну безпеку учасників процесу; відмову від оцінювання результатів творчої діяльності щодо їхньої художньо-естетичної цінності; дотримання конфіденційності та партнерства у відносинах між клієнтом і фахівцем; надання свободи вибору художніх матеріалів і способів роботи з ними; забезпечення свободи тем і сюжетів творчості.

Застосовуючи на практиці методи арт-терапії, лікарі-психотерапевти повинні вміти: здійснювати всебічну оцінку стану та анамнезу клієнта, визначаючи форму клінічного розладу; планувати спрямованість і форму арт-терапевтичного втручання, визначаючи при цьому методи та завдання арт-терапевтичної роботи з урахуванням клінічних, психологічних, фізичних і соціальних особливостей клієнтів, а також з урахуванням зовнішніх умов (особливостей установи, термінів лікування, умов фінансування та ін.); організувати і проводити індивідуальну або групову арт-терапію, формуючи при цьому терапевтичні відносини та використовуючи адекватні способи особистісно-орієнтованої взаємодії з клієнтами, фасилітації їх художньої експресії, вербалізації досвіду і його терапевтичного опрацювання; проводити оцінку отриманих ефектів [6, с. 16]. Водночас спроби використовувати техніки арт-терапії без достатньої клінічної підготовки або без тісного контакту з медичними працівниками у багатьох випадках визнаються неетичними та такими, що можуть заподіяти шкоду пацієнтам. У свою чергу, професійне володіння фахівцем в області арт-терапії різними художніми матеріалами та формами художньої практики значно сприяє оптимізації арт-терапевтичної роботи.

Таким чином, застосування арт-терапії у психологічній та медико-психологічній реабілітації військовослужбовців, учасників бойових дій та поранених до них осіб, можна направити на вирішення наступних проблем: мінімізацію емоційних, пізнавальних і поведінкових проявів хвороби; розвиток інтересу до навколишнього середовища в учасників АТО/ООС з депресивними проявами; підтримку і розвиток комунікативних навичок; розкриття внутрішньо-особистісних конфліктів і їх усунення; зайнятість за рахунок залучення у цікаву та змістовну діяльність; розвиток творчих навичок; психологічну інтеграцію в суспільство; підвищення рівня самооцінки.

Отже, важливо, щоб в Україні створювались постійно діючі реабілітаційні центри, які б приймали на тривалу реабілітацію людей з посттравматичними стресовими розладами, зокрема учасників бойових дій, тимчасово переміщених осіб і членів їхніх сімей, що знизить рівень напруги та агресії в суспільстві. Потрібно збільшити тривалість реабілітаційних заходів, що дасть можливість провести глибокий аналіз травматичних розладів постраждалих і забезпечить їм побудову оптимальних форм взаємодії із суспільством. Реабілітація учасників бойових дій, найперше, повинна бути націлена на загальне підвищення якості їхнього життя. Для цього в амбулаторних і стаціонарних умовах доцільно застосовувати арт-терапію, яка, як доведено, сприяє таким лікувальним ефектам – зниженню депресивних і тривожних проявів, зниженню агресивності, корекції поведінки, підвищенню комунікативних навичок та адекватному включенню в соціум. Все це необхідно проводити в контексті основних завдань української держави – відновлення територіальної цілісності, забезпечення національної безпеки та створення умов для мирного майбутнього в країні.

1. Авер'янова Н. Місце мистецтва в контексті деконфліктизації сучасного українського суспільства. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 24. С. 103–108.

2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неокolonіальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 145 (№ 6). Ч. 2. С. 7–11.

3. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб. *Автореф. дис. ... доктора педагогічних наук / 13.00.05 – соціальна педагогіка*. Тернопіль. 2019. 40 с.

4. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL:

<https://rada.gov.ua/news/Novyny/117968.html>

5. Вознесенська О.Л. Арт-технології у розв'язанні конфліктів. К.: Human Rights Foundation. 2019. 32 с.

6. Клиническая и социальная арт-терапия. Под общей редакцией А.И. Копытина. М.: ИД «Городец». 2020. 400 с.

7. Копытин А.И., Лебедев А.А. Использование средового подхода в процессе клинической системной арт-терапии с ветеранами войн. *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*. 2018. № 3 (50). URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2018_3_50/nomer02.php

8. Психотерапевтическая энциклопедия. Под ред. Б.Д. Карвасарского. СПб.: Питер. 2000. 797 с.

9. Соколов Е.Ю., Паршин А.Н. Психические расстройства при боевом стрессе и их профилактика. *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*. 2013. № 2 (19). URL: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2013_2_19/nomer/nomer11.php

10. Art Therapy with Military Populations. History, Innovation, and Applications. Edited by Paula Howie. New York: Routledge. 2017. 250 p.

11. Collie Kate, Backos Amy, Malchiodi Cathy, Spiegel David. Art Therapy for Combat-Related PTSD: Recommendations for Research and Practice. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*. 2006. № 23(4). Pp. 157–164.

12. Lobbana Janice, Murphya Dominic. Understanding the role art therapy can take in treating veterans with chronic post-traumatic stress disorder. *The Arts in Psychotherapy*. 2019. № 62. Pp. 37–44.

13. Upali Nanda, H. Lea Barbato Gaydos, Kathy Hathorn, Nicholas Watkins. Art and Posttraumatic Stress: A Review of the Empirical Literature on the Therapeutic Implications of Artwork for War Veterans With Posttraumatic Stress Disorder. *Environment and Behavior*. 2010. Vol 42. Issue 3. Pp. 376–390.

14. Walker M. S., Kaimal G., Koffman R., DeGraba T. J. Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member's therapeutic journey. *The Arts in Psychotherapy*. 2016. № 49. Pp. 10–18.

References:

1. Averianova N.M. (2019). *Misce mystecztva v konteksti dekonfliktizaciyi suchasnogo ukrayinskogo suspil'stva* [Place of art in the context of deconflictization of modern Ukrainian society]. *Ukrayinoznavchij al'manax*. Issue 24. Pp. 103–108. (in Ukrainian)

2. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrayiny: neokolonial'nyj vymir* [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Gileya: naukovyj visnyk*. Issue 145(№ 6). Part 2. Pp. 7–11. (in Ukrainian).

3. Bryndikov Y.L. (2019). *Teoriya ta praktyka rehabilitaciyi vijs'kovosluzhbovciv-uchasnykiv bojovyh dij v systemi social'nyh sluzhb* [Theory and practice concerning the rehabilitation of the military service war participants within the social service system]. Avtoref. dys. ... doktora pedagogichnyh nauk / 13.00.05 – social'na pedagogika. Ternopil. 40 p. (in Ukrainian).

4. *Verhovna Rada Ukrayiny uxvalyla Zakon «Pro vnesennya zminy do statti 11 Zakonu Ukrayiny «Pro social'nyj i pravovyj zaxyst vijs'kovosluzhbovciv ta chleniv yix simej»* [The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law «On Amendments to Article 11 of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families»]. *Verhovna Rada Ukrayiny. Oficijnyj veb-portal*. URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/117968.html> (in Ukrainian).

5. Voznesenska O.L. (2019). *Art-texnologiyi u rozvyazanni konfliktiv* [Conflict resolution art technologies]. Kyiv: Human Rights Foundation. (in Ukrainian).

6. *Klinicheskaya i sotsialnaya art-terapiya* [Clinical and social art therapy] (2020). Pod obschey redaktsiey A.I. Kopytina. Moscow: ID «Gorodets». 400 p. (in Russian).

7. Kopytin A.I., Lebedev A.A. (2018). *Ispolzovanie sredovogo podhoda v protsesse klinicheskoy sistemnoy art-terapii s veteranami voyn* [Using the environmental approach in the process of clinical systemic art therapy with war veterans]. *Meditsinskaya psihologiya v Rossii: elektronnyy nauchnyy zhurnal*. № 3 (50). URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2018_3_50/nomer02.php (in Russian).

8. *Psihoterapevticheskaya entsiklopediya* [Psychotherapeutic encyclopedia]. (2000). Pod red. B.D. Karvasarskogo. SPb.: Piter. 797 p. (in Russian).

9. Sokolov E.Y., Parshin A.N. (2013). *Psihicheskie rasstroystva pri boevom stresse i ih profilaktika* [Mental Disorders in Combat Stress and Their Prevention]. *Meditsinskaya psihologiya v Rossii: elektronnyy nauchnyy zhurnal*. № 2 (19). URL: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2013_2_19/nomer/nomer11.php (in Russian).

10. *Art Therapy with Military Populations. History, Innovation, and Applications* (2017). Edited by Paula Howie. New York: Routledge. 250 p.

11. Collie Kate, Backos Amy, Malchiodi Cathy, Spiegel David. (2006). Art Therapy for Combat-Related PTSD: Recommendations for Research and Practice. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*. № 23(4). Pp. 157–164.

12. Lobbana Janice, Murphya Dominic (2019). Understanding the role art therapy can take in treating veterans with chronic post-traumatic stress disorder. *The Arts in Psychotherapy*. № 62. Pp. 37–44.

13. Upali Nanda, H. Lea Barbato Gaydos, Kathy Hathorn, Nicholas Watkins (2010). Art and Posttraumatic Stress: A Review of the Empirical Literature on the Therapeutic Implications of Artwork for War Veterans With Posttraumatic Stress Disorder. *Environment and Behavior*. Vol 42. Issue 3. Pp. 376–390.

14. Walker M. S., Kaimal G., Koffman R., DeGraba T. J. (2016). Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member's therapeutic journey. *The Arts in Psychotherapy*. № 49. Pp. 10–18.